

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال ششم، شماره شانزدهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

معرفی رساله «در جواب شبهات بر فصل الخطاب»^۱

کاظم استادی^۲

کارشناس ارشد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم

چکیده

پس از نشر کتاب *فصل الخطاب*، ردیه‌هایی درباره‌ی این اثر نوشته شد. از میان این ردیه‌ها، طبق اسناد موجود، و بنابر نقل آقابزرگ تهرانی و به تبع او برخی دیگران، محدث نوری فقط به یکی از ردیه‌ها، یعنی *کشف‌الارتیاب* شیخ محمود معرب تهرانی، پاسخ داده است؛ البته این انتساب، اشتباه است و جوابیه‌ی حاجی نوری در جواب *کشف‌الارتیاب* نیست. بنابر اهمیت رساله‌ی *جوابیه‌ی محدث نوری*، اکنون لازم است درباره‌ی آن، سؤالات و پژوهش‌هایی صورت گیرد؛ پرسش‌هایی مانند (۱) نسخه‌های خطی رساله کدام است؟ (۲) این رساله چه مشخصه‌هایی دارد؟ (۳) محتوای رساله چیست؟ (۴) پرداختن به رساله‌ی *جوابیه* چه موضوعاتی را روشن می‌کند؟ در این باره، مشخص شد که از رساله‌ی *جوابیه‌ی محدث نوری*، پنج نسخه‌ی خطی شناسایی شده است که سه نسخه‌ی آن در دسترس هستند و تحت عناوین مختلفی فهرست‌نویسی شده‌اند. این رساله‌ی بیست صفحه‌ای، دارای یک مقدمه و پاسخ به سه اشکال بر *فصل الخطاب* است که چهار بار به ضمیمه‌ی *فصل الخطاب* در سال‌های اخیر منتشر شده

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۱۹

۱ تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۴/۶

۲ kazemostadi@gmail.com

است. نکته آخر اینکه، پرداختن به محتوای این رساله برخی از زوایای تاریک تاریخی و علمی را روشن می‌کند.

واژه‌های کلیدی

تحریف قرآن؛ رساله ردیه؛ کشف‌الارتیاب؛ میرزای شیرازی؛ هنری مارتین

۱- مقدمه

شیخ میرزا حسین بن محمد تقی بن المیرزا علی محمد النوری، از محدثان و علمای مهم شیعه معاصر و از نویسندگان پرتألیف است که حدود چهل عنوان کتاب نوشته است (نک. تهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳: ۴۸۸؛ همان، ج ۱۱: ۱۸؛ همان، ج ۱۵: ۲۰-۲۳ و ۲۰۲؛ همان، ج ۱۶: ۲۳۱؛ همان، ج ۱۸: ۱۲۴؛ همان، ج ۲۱: ۷-۵ و ۲۰۰؛ همان، ج ۲۳: ۳۱۲). وی به سال ۱۲۵۴ ق. در نور طبرستان متولد شد و در سال ۱۳۲۰ ق. درگذشت؛ او را در ایوان سوم باب قبله، داخل صحن مرتضوی، دفن کرده‌اند (برای اطلاع بیشتر از زندگی وی، نک. صحتی، ۱۳۷۴: سراسر متن).

در اهمیت شأن محدث نوری می‌توان گفت در طول حدود صد و پنجاه سال اخیر که بر تاریخ حدیث شیعه گذشته است، کمتر «اجازه نامه روایی» یافت می‌شود که نام محدث نوری، در آن دیده نشود (نک. امین عاملی، ۱۴۲۱ ق، ج ۶: ۱۴۳؛ نوری، ۱۴۱۹ ق: ۴۶-۴۷؛ تهرانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۵۵۳).

صاحب *اعیان الشیعه* درباره وی می‌نویسد: «میرزای نوری، عالمی فاضل و محدث بود. تخصص و تبخر او در علم رجال و حدیث، زبانزد خاص و عام بوده و همه دانش او را در این دو حوزه، به خوبی می‌دانستند. علاوه بر این، در سیره و تاریخ نیز متخصص و آگاه بود و به‌طور خلاصه، می‌توان او را از جهت احاطه بر اخبار و آثار، یگانه زمانه دانست» (امین عاملی، ۱۴۲۱ ق، ج ۶: ۱۴۳).

محدث نوری در سال ۱۲۹۲ ق. و در سن ۳۸ سالگی، کتابی تحت عنوان *فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب* نگاشت که در سال ۱۲۹۸ ق. منتشر شد. وی در این کتاب دلایلی در تحریف قرآن ارائه کرده است. حاجی نوری در دیباچه کتاب نوشته است: «این کتابی است لطیف که در اثبات تحریف قرآن، و فضایح اهل جور و عدوان فراهم آورده ام، و آن را *فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب* نام نهادم، و بر سه سرآغاز و دو باب قرار دادم» (نوری، ۱۲۹۸ ق: دیباچه).

۱-۱ بیان مسئله

پس از نشر کتاب *فصل الخطاب*، ردیه‌هایی درباره این اثر نوشته شد (نک. استادی، ۱۴۰۰: گ، سراسرمتن)، از میان این ردیه‌ها، طبق اسناد موجود و بنابر نقل آقابزرگ تهرانی (نک: تهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۶: ۲۳۲؛ همان، ج ۱۰: ۲۲۰) و به تبع او برخی دیگران، محدث نوری فقط به یکی از ردیه‌ها، یعنی *کشف الارتیاب* شیخ محمود معرب تهرانی، پاسخ داده است که البته این انتساب، اشتباه است و جوابیه حاجی نوری در جواب کتاب *کشف الارتیاب* نیست (نک. استادی، ۱۴۰۰: ل، سراسرمتن).

رساله جوابیه محدث نوری در ربیع الاول ۱۳۰۳ ق. در شهر سامرا و به درخواست میرزا محمدحسن شیرازی (۱۳۱۲ ق.) نگارش شد؛ حدود بیست صفحه است که تحت چند عنوان، در برخی کتابخانه‌ها، فهرست‌نویسی شده است.

این رساله از جهات مختلف تاریخی و علمی، برای روشن‌شدن برخی از مسائل مطرح‌شده درباره محدث نوری و نیز مسئله تحریف قرآن، بسیار مهم است. آقابزرگ تهرانی درباره آن نوشته است: «... و شیخنا عادتش این بود که می‌گفت: راضی نیستم از کسی که *فصل الخطاب* را مطالعه کند و نظر در این رساله را واگذارد...»؛ و در جای دیگر نوشته است: «... رساله‌ای علی‌حده در جواب شبهات او نوشت؛ و پیوسته توصیه می‌نمود که: هرکس نسخه‌ای از *فصل الخطاب* نزد اوست باید این رساله را بدان ضمیمه نماید؛ به جهت آنکه این

رساله به منزله متممات آن است...» (نک. تهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۶: ۲۳۱؛ همان، ج ۱۸: ۹).
بنابر اهمیت رساله جوابیه محدث نوری، اکنون لازم است درباره آن سؤالات و پژوهش‌هایی صورت گیرد؛ از آن جمله است: (۱) نسخه‌های خطی رساله کدام است؟ (۲) این رساله چه مشخصه‌هایی دارد؟ (۳) محتوای رساله چیست؟ (۴) پرداختن به رساله جوابیه چه موضوعاتی را روشن می‌کند؟

۱-۲ پیشینه پژوهش

افزون بر عناوین اندکی که در مقدمه قبل گذشت، نوشته‌ها، مقالات و کتاب‌های بسیاری درباره مسئله تحریف و عدم تحریف قرآن نگارش یافته است؛ کتابشناسی مفصلی در این زمینه و در دهه گذشته، با معرفی حدود پانصد اثر، منتشر شده است (نک. استادی، ۱۳۹۶). همچنین، نوشته‌ها و مقالات و کتاب‌های بسیاری نیز اختصاصاً درباره کتاب *فصل الخطاب* محدث نوری نوشته و منتشر شده است؛ اکثر آن‌ها نیز در همان کتابشناسی عدم تحریف قرآن، در دسترس هستند؛ اما به جز معرفی بسیار مختصر آقابزرگ تهرانی در کتاب *الذریعه* از این اثر (نک. تهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۰: ۲۲؛ همان، ج ۱۱: ۱۸۸؛ همان، ج ۱۶: ۲۳۱؛ همان، ج ۱۸: ۹)، تاکنون مقاله یا کتابی درباره معرفی «رساله جوابیه محدث نوری»، منتشر نشده است. به نظر می‌رسد مقاله حاضر اولین پژوهش برای این رساله و مسائل مختلف پیرامون آن است.

۲- معرفی نسخه‌های خطی رساله جوابیه

این رساله حاجی نوری یا رد شبهات بر *فصل الخطاب*، حدود بیست صفحه است. نسخه خطی آن تحت چند عنوان، در برخی کتابخانه‌ها، فهرست‌نویسی شده است؛ همانند «الرد علی کشف الارتیاب»، «رساله فی جواب عن شبهات کشف الارتیاب»، «رساله جوابیه محدث نوری»، «جواب ایرادات میرزای شیرازی بر *فصل الخطاب*».

افزون بر نسخه دستخط مؤلف، چهار الی پنج نسخه خطی از این رساله شناسایی شد که در ادامه همگی معرفی می‌شوند.

۱-۲ نسخه دستخط اصلی محدث نوری

جناب آقای مهدی آشتیانی به تازگی به عکس این نسخه را به دست من رساندند که برای اولین بار، معرفی می‌شود:

نجف؛ کتابخانه آیت‌الله حکیم

کاتب نسخه: حسین نوری، مؤلف فصل الخطاب

تاریخ کتابت: ۱۳۰۳ ق

محل کتابت: سامرا

آغاز نسخه: «الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و آله الطاهرين. در محرم سنه هزار و سیصد و سه که از زیارت غدیر و عرفه از نجف اشرف و کربلای معلی مراجعت نمودم...»

انجام نسخه: «... و الحمد لله اولاً و آخراً و صلى الله على محمد و آله حرره العبد المسبىء حسين ابن محمد تقى النورى الطبرسى فى شهر ربيع الاول فى سنه ۱۳۰۳ فى بلده طيبه سرمن راي على ساكنها الف التحية والسلام.»

مشخصات ظاهری نسخه: خط نستعلیق شکسته؛ ۲۰ صفحه، قطع پالتویی؛ سطرها مختلف: ۱۸-۲۰ و... .

منبع: دیدن عکس نسخه

و هر یک در آن و باغ و اسرار و احوال از چه مقول باخبار احوال است کفر خرد
مشترک میان آنها متواتر است و علی‌بعضون آن صله آن و علماء عامه نیز در
این مطلب موافقند پس معلوم است که این تعلیمات و غیر آن که چون بنا بر احوال
نقل شده که اگر کسی در آن تو او از شکر بر یکدیگران مجتهدان را که ذکر شد دعوی
کرده چیز ترا که مکتبند او از برون کردن از جمله آن و دعوی کرده از اجده
فن و هاسته علم و سبب شود از برای تجویض و نسبت دلون او مسلم آنرا
بقول اجزای پس برسد با آنچه می‌رسد چون محمد اللام ماحود با کجا و در هم
بعمر رشته سخن به قطع خود و احدی که ادلا و افرا و صنع است محمد و الله صرح
پسین حریفان به محمد نور الطیر من در سید اللام من سنه ۱۳۰۲ هجری
طبع سرریز اسر علی‌ساکنها الواسع

الحمد لله و صلواته علی محمد و آل الطاهرین و محمد بن محمد سنده از اردو رسید و سه که لذت یاریت غریز
و عرفه بخت اشرف و کربله معلوم است بمقدم بمقره بالف بلده طایفه سوزن رای
عی شرفنا اللذی اتجه و انشا خدا مستجابی لکن هم و السلام و تابع العلم و السید
المتقی و آیه الله فی الارضین استاذنا الاعظم و طوبی لمسلم الاشم الحاج میرزا حسن
الشیخ از شیخ به تامل المسلمین بطول بقائه او را در فرزند که در آن شب بود
بعضی از جوابات بر فصل الخطاب میفرستد که نزد ایشان فرستاده شد و مستدع جواب شدند
خجالتیان فرزند که جواب این شبهات واضح و کفایت کننده است و آنرا که عوام و غیر
ایشان از جواب علان بر آنکه در سرد ادب و ذرا کاران اعظم و اجابتی شوق
متعمم و لازم بود بعضی از جوابات را در فرستاده شد در آید جواب اینها ملاحظه حضرت
نوشته از راه دریم حمد الله مراد است عنهم در نهایت یکبار و چهار نوشته
و بنظر اندر رساندم کتبی فرستاده ام که پس از مطالعه و نظر مضافه در آن
بر اراعه ربه و شکر آنند و از جواب بفرستند بخان عرفان ما علم و
تقریر که در اینجا دانست که بانه اعراض کنم که و اذا مر و بالبغ
مر و کلاما و بالله التوفیق و بحسبنا و نعم الکافی بسیدک

۲-۲ نسخه ۱۳۰۴ ق. نجف‌آبادی

آقابزرگ تهرانی در عنوان «الرد علی کشف الارتباب» الذریعه می‌نویسد:
«... کان یوصی کل من عنده فصل الخطاب أن یضم إلیه هذه الرسالة التي هی فی دفع الشبهات التي أوردها الشيخ محمود علیه، و هی فارسیه لم تطبع بعد رأیت نسخه منه بخط المولی علی محمد النجف آبادی ألحقها بنسخة فصل الخطاب المطبوع التي كانت عنده و الموجودة فی مكتبة (التستریة) الیوم اوله [الحمد لله رب] و ألفه فی المحرم (۱۳۰۳) و استنسخه المولی المذكور (۱۳۰۴) أول شبهات كشف الارتباب هو أنه إذا ثبت تحریف القرآن فلیهود أن یقولوا إذا لا فرق بین کتابنا و کتابکم فی عدم الاعتبار...» (تهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۰: ۲۲۰).
اطلاعی از نسخه ۱۳۰۴ ق. علی محمد النجف‌آبادی نیافتم. ظاهراً این اولین رونوشت از رساله جوابیه محدث نوری است.

۳-۲ نسخه کپی برداری شده جونپوری ۱۳۲۰ ق.

لکهنوی هند؛ کتابخانه ناصریه

کد دستیابی به کتاب: نامشخص

کاتب نسخه: محمد مرتضی حسینی جعفری جونپوری

تاریخ کتابت: قبل از دهم رجب ۱۳۲۰ ق.

محل کتابت: نامشخص

آغاز نسخه: همانند قبل

انجام نسخه: «... و نسبت‌دادن او مسلمانان را به قول جزاف پس برسد به آن چه می‌ترسید. چون حسب الامر مأمور به ایجاز و اختصار بودم رشته سخن را قطع نمودم و الحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی محمد و آله. حرره العبد المسیء حسین ابن محمد تقی النوری الطبرسی فی شهر ربیع الاول فی سنه ۱۳۰۳ فی بلده طیبه سرمن‌رای.»
مشخصات ظاهری نسخه: متن اصلی خط نسخ؛ متمم و یادداشت جونپوری با خط نستعلیق؛ عناوین شنگرف؛ ۳۴ صفحه (حدود ۳۰ صفحه متن اصلی و سه و نیم صفحه

یادداشت جونپوری)

- کاتب نسخه، یعنی محمد مرتضی حسینی جعفری جونپوری، از علمای شبه‌قاره هند در قرن نوزدهم میلادی است (نک. رضوی، ۱۳۹۱: ۲۵۶).

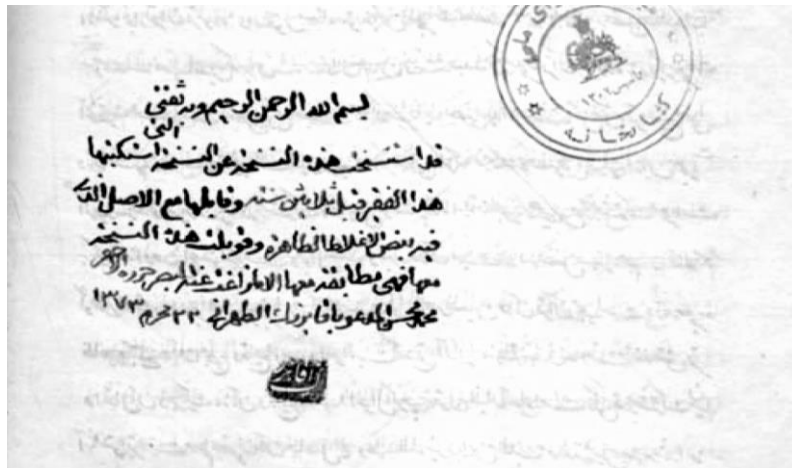
- پس از متن اصلی نسخه جوابیه محدث نوری، یادداشتی سه و نیم صفحه‌ای از محرر نسخه در تأیید پاسخ‌های محدث نوری به تاریخ دهم رجب ۱۳۲۰ ق آمده است.
منبع: گزارش سفر محمدباقر حجتی به کنفرانس ایفلا (نک. حجتی، ۱۳۸۳: ۱۲۲).

۲-۴ نسخه دستخط آقابزرگ تهرانی

در پایان نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۹۱۲۵)، یادداشتی از شیخ آقابزرگ تهرانی آمده است:

«بسم الله الرحمن الرحيم و به تقي. قد استنسخت هذه النسخة عن النسخة التي استكتبها هذا الفقير قبل ثلاثين سنة و قابلها مع الاصل الذي فيه بعض الاغلاط الزاهرة و قوبلت هذه النسخة معها فهي مطابقة معها الا ما زاغت عنه البصر. حرره الاحقر محمد محسن المدعود بأقا بزرگ الطهراني ۲۲ محرم ۱۳۷۳» (نوری، ۱۳۷۳: ق: ۲۱).

طبق این یادداشت آقابزرگ تهرانی، نسخه‌ای نیز به خط وی نگاشته شده است که اکنون از این نسخه، اطلاعی در دست نداریم.

۲-۵ نسخه کپی برداری شده به درخواست بروجردی و مقابله آقابزرگ

تهران؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی

کد دستیابی به کتاب: ۹۱۲۵

کاتب نسخه: لطف الله قزوینی ضیاء آبادی

تاریخ کتابت: ۱۲ محرم ۱۳۷۳ ق.

محل کتابت: نامشخص؛ احتمالاً نجف

آغاز نسخه: همانند قبل.

انجام نسخه: «... و نسبت دادن او مسلمانان را به قول جزاف پس برسد به آن چه می‌ترسید. چون حسب الامر مأمور به ایجاز و اختصار بودم رشته سخن را قطع نمودم والحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی محمد و آله الطیبین الطاهرین.»

انجامه: «و قد وقع الفراغ من تسوید هذه الاوراق بيد اقل الطلبة و احقرهم لطف الله القزوینی الضیاء آبادی عامله الله بلطفه الخفی فی ثانی عشر شهر محرم الحرام من شهر سنه الثالثه و السبعین بعد الالف و الثلاثمائة من الهجرة النبویة و الحمد لله.»

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نستعلیق؛ ۲۰ صفحه نوشته اصلی؛ ۱۸ سطر، ۵/۱۶×۵/۱۱ سطر؛ ۴/۲۱×۳/۱۷ س م؛ نوع کاغذ: فرنگی جدید خطدار؛ نوع و تزیینات جلد: گالینگور مشکی.

- در حاشیه تصحیح شده و از روی نسخه آقابزرگ استنساخ شده است.

- در برگ آغازین نسخه نوشته شده است: «محضر مبارک حضرت حجة الاسلام و المسلمین آقای حاج میرزا مهدی بروجردی ادام الله ظله العالی» (وی مؤلف ردیه به فصل الخطاب است).

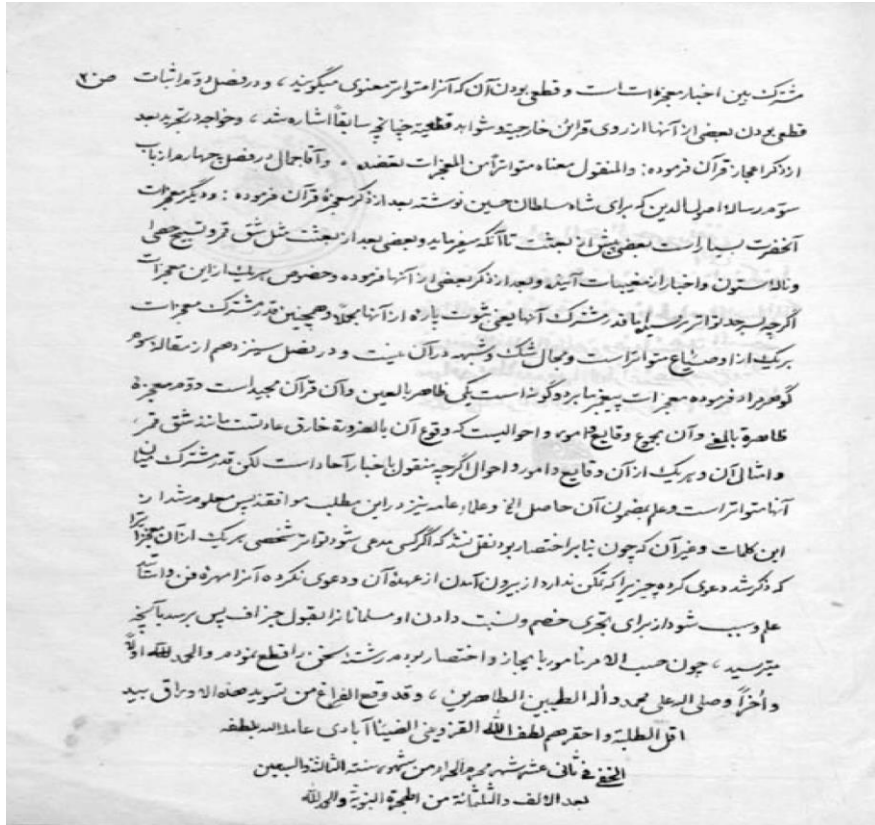
- در پایان نسخه، یادداشتی از شیخ آقابزرگ تهرانی آمده است که متن آن در عنوان قبلی گذشت. در پایان این یادداشت، مهر مربع شیخ آقابزرگ تهرانی با نقش «آقابزرگ ۱۳۲۷» حک شده است.

- این نسخه تحت این عنوان، فهرست شده است: «جواب ایرادات فصل الخطاب فی تحریف الكتاب».

منبع: دیدن عکس نسخه؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج

۲۹: ۲.

۶۲ نسخه اهدایی رهبری

به عکس نسخه دسترسی پیدا نکردم؛ یادداشت فهرست آن عبارت است از:

مشهد؛ کتابخانه آستان قدس رضوی

کد دستیابی به کتاب: ۲۸۶۱۷

کاتب نسخه: نامشخص

تاریخ کتابت: نامشخص؛ قرن ۱۴

محل کتابت: نامشخص

آغاز نسخه: «بسمله. الحمد لله و صلی الله علی محمد و آله الطاهرين در محرم سنه هزار

و سیصد از زیارت غدیر و عرفه نجف اشرف...»

انجام نسخه: «پس برسد بآنچه می ترسد چون حسب الامر مأمور بایجاز و اختصار بودم رشته سخن را قطع نمودم... صلی الله علی محمد و آله.»
مشخصات ظاهری نسخه: خط: نستعلیق مخلوط به شکسته کم اعجام؛ ۱۶ برگ، ۱۶ سطر؛ ۲۵×۱۵/۵ س.م. نوع کاغذ: حنایی فرنگی؛ نوع و تزیینات جلد: مقوا با عطف و گوشه میشن قهوه‌ای.

- دو برگ فهرست کتاب «فصل الخطاب» در ضمیمه دارد.

منبع: فهرست نسخه‌های خطی اهدایی رهبری؛ ج ۱، علوم قرآن.

۷-۲ نسخه ظاهراً اشتباهی

دهلی نو؛ کتابخانه مرکز میکروفیلم نور

کد دستیابی به کتاب: میکرو فیلم ۷/۱۱۶

کاتب نسخه: الاحقر محمد حسن یا فضل الله النوری

تاریخ کتابت: نامشخص

محل کتابت: نامشخص

آغاز نسخه: «بسمله. صورت خط شریف ایة الله فی الانام حجة الاسلام جناب آقای مرزای شیرازی دام ظلله العالی عمل باین مسایل انشاء الله تعالی عیب ندارد و شهادت بمقابله داده شد الاحقر محمد حسن.»

متن: «بسمله. الحمد... و بعد انکه مسطور در این اوراق مسائل متفرقه نافع است...»

انجام نسخه: نامشخص

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ؛ ۲۱ برگ؛ ۱۵ سطر

منبع: فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ناصریه لکهنو، هند،

این نسخه، تحت عنوان «جواب ایرادات میرزای شیرازی بر فصل الخطاب» در کتابخانه مرکز میکروفیلم نور، فهرست‌نویسی شده است؛ ولی با مراجعه به فهرست کتابخانه ناصریه هند در سایت کتابخانه و دیدن صفحه اول نسخه خطی آن، به نظر می‌رسد که نسخه اشتباه فهرست شده است. نسخه با عنوان «رساله جواب سؤال آیه الله فی الانام حجة الاسلام آقای میرزای شیرازی» فهرست شده است و ظاهراً ربطی به محدث نوری ندارد؛ در صفحه اول آن آمده است: «... در این اوراق مسائل متفرقه نافع‌ایست که این احقر فضل الله النوری در این مجموعه جمع نمودم و تمام آن مستنسخ از خط شریف جناب مستطاب حجة و المسلمین سیدنا الاستاد ادام الله ...» و نیز در فهرست ناصریه، نسخه را با موضوع فقه فهرست کرده‌اند؛ هرچند که در توضیحات فهرست آمده است: «۹۹ سؤال با پاسخ آن‌ها در زمینه اثبات مطالب فصل الخطاب نگاشته شده است».

شاید توضیحات فهرست نویسی این نسخه، با نسخه رساله جوابیه محدث نوری در کتابخانه ناصریه (که توضیحات آن پیشتر گذشت)، مخلوط شده باشد؛ به نحوی که تصور نسخه مجزایی از رساله جوابیه ایجاد کرده است.

۲- وضعیت تصحیح و چاپ رساله جوابیه

در سال ۱۳۹۲ ش، رساله محدث نوری براساس نسخه مجلس (شماره ۹۱۲۵) تصحیح و پاورقی های توضیحی زده شد؛ سپس در ضمیمه کتابی با عنوان «بحثی درباره مسئله تحریف قرآن (به ضمیمه رساله فی جواب عن شبهات علی الفصل الخطاب)» قرار گرفت. اصل این کتاب، نقد بخش تحریف قرآن کتاب *البیان آیت الله خویی* است و اثر اینجانب است؛ ولی کتاب و ضمیمه آن، توفیق نشر نیافت.

همچنین، در سال ۱۴۰۰ ش، نسخه خطی رساله به دستخط محدث نوری به دست اینجانب رسید که این رساله براساس نسخه خطی مؤلف، تصحیح و تیربندی و مدرک دهی شد؛ البته این تصحیح نیز تاکنون توفیق نشر نیافته است.

افزون بر اینها، رساله جوابیه محدث نوری در دو وضعیت زیر منتشر شده است:

۳-۱ چاپ بخشی از رساله جوابیه

استاد عبدالحسین حائری (کتابشناس کتابخانه مجلس) در سال ۱۳۸۷ ش، عکس نسخه مجلس شورای اسلامی (شماره ۹۱۲۵) را در اختیار *فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه* قرار داد؛ بخشی از این رساله، یعنی قسمت سؤال سوم رساله، با عنوان «چند نکته در باب تواتر، تحدی و اعجاز قرآن» منتشر شده است (نک. نوری، ۱۳۸۷: ۱۶۳).

ابتدای آن این است: «۱. صدق نبوت هیچ پیغمبری متوقف بر بقای معجزه که آورده است، نیست؛ چنانچه از جمیع انبیاء گذشته - از اولولعزم و غیره - معجزه ای باقی نماند. و دعوی مسلمانان بقای معجزه نبی خود را، اظهار فضیلت زائدی است برای پیغمبر خود که

برای پیغمبران سلف...»؛ انتهای آن نیز اینچنین است: «اگر کسی مدعی شود تواتر شخصی هریک از آن معجزات که ذکر شد، دعوی کرده چیزی را که تمکن ندارد از بیرون آمدن از عهده آن و دعوی نکرده آن را مَهْرَه فن و اساتید علم، و سبب شود از برای تجرّی و نسبت دادن او مسلمان را به قبول جزاف، پس برسد به آنچه می ترسید».

۲-۳ چاپ همه رساله جوابیه محدث نوری

رساله جوابیه محدث نوری در سال‌های اخیر، حداقل چهار مرتبه منتشر شده است؛ ولی هیچ کدام چاپ مستقل نیستند و همگی به ضمیمه کتاب *فصل الخطاب* انتشار یافته‌اند که عبارت است از:

۱-۲-۳ چاپ مصطفی الحمصی

این چاپ از *فصل الخطاب*، در سال ۱۴۴۱ قمری در دو مجلد با حدود ۱۲۳۰ صفحه (ج ۱: ۶۷۰ و ج ۲: ۵۵۸ ص)، در کشور لبنان و با این مشخصات کتابشناسی منتشر شده است: «نوری، حسین (۲۰۲۰ م)، *فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الأرباب* (حسین بن محمد تقی النوری)، تحقیق: الشیخ مصطفی صبحی الخضر الحمصی، لبنان (بیروت): مرکز الدراسات الفکرية».

این تحقیق به ضمیمه رساله تعریف شده جوابیه محدث نوری، و تحت عنوان «رد المؤلف علی شبهات کشف الارتیاب و اثبات عدم تحریف الكتاب» منتشر شده است.

۲-۲-۳ چاپ محمدجواد حسینی جوانمرد

این تحقیق *فصل الخطاب*، سه جلدی است؛ و در سال ۱۴۴۳ قمری (۲۰۲۱ م) ظاهراً در کشور لبنان منتشر شده است؛ ولی به نظر می‌رسد که چاپ دیجیتال قم باشد؛ عنوان ناشر، غیرواقعی است. مشخصات کتابشناسی ظاهری جلد سوم آن، عبارت است از: «معرب تهرانی، محمود (۲۰۲۱ م)، *کشف الارتیاب عن تحریف کتاب رب الارباب*؛ و معه

أجوبة خاتم المحدثين بالفارسية (جلد ۳)، حقه و علق عليه: السيد محمد جواد الحسيني، لبنان: دارالنون».

این چاپ، به ضمیمه کتاب کشف الارتیاب شیخ محمود معرب تهرانی و رساله جوابیه محدث نوری، براساس نسخه مجلس است که محقق به تبع آقابزرگ تهرانی، تصور کرده، رساله جوابیه نوری، در جواب کشف الارتیاب است.

۳-۲-۳ أحمد كاظم الأکوش

این چاپ از فصل الخطاب، در سال ۱۴۰۰ شمی با ۹۸۲ صفحه، در لبنان و با مشخصات کتابشناسی زیر در یک مجلد منتشر شده است: «نوری، حسین (۲۰۲۱ م)، فصل الخطاب فی اثبات تحریف کتاب رب الأرباب (للمیرزا الشیخ المحدث حسین النوری الطبرسی)، دراسة و تعليق و تحقیق أحمد كاظم الأکوش، بیروت: الانتشار العربی».

این چاپ، به ضمیمه رساله تعریف شده جوابیه محدث نوری، تحت عنوان «جواب کشف الارتیاب»؛ و نیز رساله نقد اللطیف فی نفی التحریف من القرآن الشریف اثر آقابزرگ تهرانی و تحت عنوان «نقد اللطیف» منتشر شده است.

۳-۲-۴ محمد کریم الکواز

این چاپ از فصل الخطاب، در سال ۱۴۰۰ شمسی با ۸۰۰ صفحه، در کشور اردن و با مشخصات کتابشناسی زیر، در یک مجلد منتشر شده است:

نوری، حسین (۲۰۲۱ م)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الأرباب (حسین بن محمد تقی النوری)، دراسة و تحقیق: د. محمد کریم الکواز، عمان (اردن): منشورات الجمل.

این تحقیق به ضمیمه رساله تعریف جوابیه محدث نوری و تحت عنوان «رساله الرد علی کشف الارتیاب» منتشر شده است. چون کتاب در دسترس نبود، دانسته نشد که رساله محدث نوری در این چاپ، فارسی است یا به عربی ترجمه شده و یا براساس کدام نسخه خطی تصحیح شده است.

۴- محتوای رساله‌ی جوابیه‌ی محدث نوری

رساله‌ی جوابیه‌ی حاجی نوری، شامل یک مقدمه در داستان نگارش جوابیه است که یک صفحه‌ی اول جوابیه را به خود اختصاص داده است. نوزده صفحه‌ی دیگر رساله، پاسخ به سه سؤال یا شبهه‌ی اشکال‌کننده بر فصل الخطاب است.

۴-۱ مقدمه و شرح نگارش رساله

محدث نوری در مقدمه و صفحه‌ی اول رساله نوشته است:

«در محرم سنه هزار و سیصد و سه، که از زیارت غدیر و عرفه، از نجف اشرف و کربلای معلی مراجعت نمودم، به مقر مألوف بلده طیبیه سرمن‌رای علی مشرفها آلف التحیه و الثناء؛ جناب مستطاب حجة الاسلام و المسلمین و تاج العلماء و سید المحققین و آیه الله فی الارضین استادنا الاعظم و طود العلم الاشم الحاج میرزا محمد حسن الشیرازی، متع الله المسلمین بطول بقائه، اوراقی ابراز فرمودند، که در آن ثبت بود بعضی ایرادات بر کتاب «فصل الخطاب» حقیر؛ که نزد ایشان فرستاده بودند، و مستدعی جواب شدند.

«جناب ایشان فرمودند: اگرچه جواب این شبهات، واضح [است]؛ ولیکن محض خوف سریان آن در عوام و عجز ایشان از جواب [، مناسب است که پیشاپیش، پاسخی گفته شود]؛ علاوه بر آنکه، [صاحب] مرسل اوراق [فرستاده شده]، از ارکان اعظام [بود] و اجابت مسئولش، متحتم و لازم بوده؛ [پس] ملخص آن ایرادات [فرستاده شده] را در ضمن سه شبهه درآورده، جواب آن را معجلاً [و] مختصراً نوشته، ارسال داریم.

«حسب الامر امثال نموده، در نهایت ایجاز و اختصار نوشتم؛ و به نظر انور [میرزای

شیرازی] رساندم. [ایشان، متن رساله را] تحسین فرمودند.

«امید [است] که پس از مطالعه و نظر منصفانه در آن، برای احدی، ریه و شکی نماند؛ و

[البته] از جواب بعضی از سخنان غیرلایق به اهل علم و تقوی که در آنجا داشت، کریمانه

اعراض کردم که "وَ إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرَّوْا كِرَامًا" و "بِاللَّهِ التَّوْفِيقِ وَ هُوَ حَسْبُنَا وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ".
۲-۴ شبهه اول: با اثبات تحریف، قرآن بی اعتبار می شود.

در متن سؤال آمده است: «یهود [یان خیالی] اعتراض کردند بر مسلمانان که شما بر ما طعن می زدید که تورات شما محرف و از این جهت بی اعتبار [است]، و خود می گوید [که] قرآن ما محرف است؛ پس [شما] با تورات [ما]، در بی اعتباری [کتاب]، شریک [هستیم] و شما با ما در این طعن، یکسان باشید».

محدث نوری، جواب این شبهه را در چند بخش داده است:

- ۱-۱ معنای تحریف در قرآن و تورات، متفاوت است.
- ۲-۱ دلایل تفاوت معنای تحریف در قرآن و در تورات.
- ۱-۲-۱ تألیف تورات موجود، قرن‌ها بعد از موسی (ع) بوده است.
- ۲-۲-۱ مطالب ناروا و اضافی در تورات کنونی موجود است.
- ۳-۲-۱ تورات دارای حذف و اضافات است.
- ۴-۲-۱ تورات، منسوخ و بی اعتبار است.
- ۳-۱ جمع بندی به اینکه: قرآن، وجوه تحریفات تورات را ندارد.
- ۴-۱ نتیجه نهایی اینکه، حذف برخی آیات قرآن، ضرری به اصل دین و اعجاز آن نمی زند.

۳-۴ شبهه دوم: با اثبات تحریف، انتساب قرآن به پیامبر منتفی می شود.

در متن سؤال آمده است: «و نیز یهودی [خیالی] گفته که مسلمانان از پیغمبر خود چیزی به نشانه و یادگار و دستورالعمل برای امور معاش و معاد خود ندارند، جز قرآنی که آن را به آنجناب نسبت دهند؛ و خود می گویند که سند آن منتهی می شود به جماعتی که در شرع، وقعی و احترامی برای کلام ایشان نیست؛ پس برای نسبت دادن ایشان قرآن را به نبی خود، راهی ندارند».
حاجی نوری، جواب این شبهه را در چند فصل داده است:

- ۱-۲ تمام قرآن موجود، منتسب به خداوند است.
- ۲-۲ تمام قرآن موجود، نازل شده‌های بر پیامبر است.
- ۳-۲ قرآن موجود، به همان ترتیبی است که نازل شده.
- ۴-۲ حروف، کلمات و قرائات قرآن موجود، مطابق با قرآن منزل است.
- ۴-۴ شبهه سوم: با اثبات تحریف، معجزه برای پیغمبر ثابت نشود.
در متن سؤال آمده است: «و نیز یهودی خیالی گفته که از پیغمبر مسلمانان معجزه بتواتر معلوم نیست؛ جز قرآن، که دعوی کنند که آن معجزه نبی ما است که باقی مانده؛ و به انتهای سند (آن چنانچه گذشت) به آن جماعت [خلفا می‌رسد] که اطمینانی نیست به صدق اخبار ایشان، [پس با این وضعیت] معجزه برای پیغمبر خود نتوانند ثابت نمود.»
صاحب فصل الخطاب، جواب این شبهه را در چند مطلب داده است:
- ۱-۳ قرآن منتسب به پیامبر و در حد تواتر است.
- ۲-۳ صدق نبوت متوقف بر بقای معجزه نیست.
- ۳-۳ معجزه بودن قرآن، متوقف بر بقای قرآن نیست.
- ۴-۳ تحدی نشانه اعجاز است، حتی اگر قرآن متواتر نباشد.
- ۵-۳ تحریف به نقصان، مانع تحدی و اعجاز قرآن نیست.
- ۶-۳ دلایل اعجاز گونه متعددی برای اثبات نسبت و صدق نبوت، در قرآن وجود دارد.
- ۷-۳ اثبات نبوت پیامبر محتاج به اثبات اعجاز قرآن نیست.
- ۸-۳ غیر از قرآن، معجزات بسیاری از پیامبر ظاهر شده است.

۵- پرداختن به این رساله، چه موضوعاتی را روشن می‌کند

با معرفی رساله‌ جوایبه محدث نوری، اکنون این سؤال تأمل برانگیز است که پرداختن به این رساله، چه فایده‌ای دارد؛ و ممکن است چه موضوعاتی را برای ما روشن کند؟ برای نمونه، به چند مورد از این موضوعات می‌پردازیم:

۱-۵ نظر نهایی محدث نوری درباره تحریف قرآن

در برخی از کتاب‌های معاصر، گفته شده و تکرار شده است که حاجی نوری از نظریه خود درباره تحریف قرآن برگشته و پشیمان شده است؛ برای نمونه آیت‌الله معرفت در کتاب صیانة القرآن من التحریف نوشته است:

«... معرب تهرانی در کتاب کشف الارتیاب، با استناد به دلایل محکم و براهین قاطع به رد دیدگاه‌های محدث نوری پرداخت؛ و باعث شد که محدث نوری از مقداری از دیدگاه خود عقب‌نشینی نماید. محدث نوری تحت تأثیر این کتاب، با تألیف کتابی فارسی درصدد جواب‌دادن به او و توجیه مقصود خود از تحریف برآمده است...»
وی در ادامه می‌نویسد:

«... قبلاً دیدیم که چگونه محدث نوری از دیدگاه خود درباره تحریف قرآن موجود دست برداشت. ... محدث نوری با این ترفند کوشش کرد تا چهره حقیقت را بر کسانی که بر ضد او اعتراض کرده و علیه او قیام کرده‌اند، دگرگون سازد...» (نک. معرفت، ۱۴۲۸ ق: ۱۰۳ و ۱۰۴).

بنابراین، یکی از مسائلی که با تأمل در رساله جوابیه (۱۳۰۳ ق) بررسی‌پذیر است، وضعیت استمرار نظر حاجی نوری درباره ادعای خود بر تحریف مصحف قرآن دوران قبل از عثمان است؛ زیرا این رساله، حدود دوازده سال پس از نگارش کتاب فصل الخطاب (۱۲۹۲ ق.) نوشته شده است؛ و اگر در این رساله، میرزای نوری بر نظر قبلی خود اصرار داشته باشد، به این معنی است که او از نظریه خود بر تحریف قرآن برنگشته است.

بنابراین، با توجه به متن رساله جوابیه، اکنون می‌توان پرسید: آیا محدث نوری از نظر قبلی خود در اثبات تحریف قرآن، برگشته است؟

۲-۵ ارتباط رساله با کتاب کشف الارتیاب

پس از نشر کتاب فصل الخطاب، ردیه‌هایی درباره این اثر نوشته شد، از میان این ردیه‌ها،

طبق اسناد موجود و بنابر گفته آقابزرگ تهرانی، محدث نوری فقط به یکی از ردیه‌ها، یعنی کتاب کشف‌الارتیاب، پاسخ داده است (نک. تهرانی، ۱۴۰۸، ق، ج ۱۶: ۲۳۲؛ نیز همان، ج ۱۰: ۲۲۰)؛ و دیگران نیز به تبع آقابزرگ تهرانی، این ادعا را تکرار کرده‌اند (برای نمونه نک. معرفت، ۱۴۲۸، ق: ۱۰۳). به عبارت دیگر، همه ایشان معتقدند که رساله جوابیه محدث نوری، در جواب اشکالات کتاب کشف‌الارتیاب شیخ محمود معرب تهرانی است.

بنابراین، چون گفته شده که جوابیه حاجی نوری در رد شبهات کتاب کشف‌الارتیاب است، اکنون با توجه به متن رساله جوابیه باید دانسته شود که «آیا متن و محتوای رساله جوابیه می‌تواند گویای آن باشد که این رساله در جواب کتاب کشف‌الارتیاب است؟».

۳-۵ اطلاعات تاریخی عصر محدث نوری

به نظر می‌آید که جدای از استدلال‌های محدث نوری در رساله جوابیه و جنبه‌های کلامی محتوای آن، این رساله از جنبه‌های تاریخی نیز دارای اطلاعات تأمل‌برانگیزی است؛ برای نمونه، دو اطلاع از آن در ادامه ذکر می‌شود.

۱-۳-۵ میرزای بزرگ شیرازی، موافق نظریه تحریف قرآن بوده است

در مقدمه رساله جوابیه آمده است: «آیه‌الله الحاج میرزا محمدحسن الشیرازی، اوراقی ابراز فرمودند که در آن ثبت بود بعضی ایرادات بر "فصل الخطاب"؛ که نزد ایشان فرستاده بودند و مستدعی جواب شدند. جناب ایشان فرمودند: اگرچه جواب این شبهات، واضح؛ ولیکن محض خوف سریان آن در عوام و عجز ایشان از جواب، جواب آن را معجلاً مختصراً نوشته، ارسال داریم. حسب الامر امتثال نموده، در نهایت ایجاز و اختصار نوشتم؛ و به نظر انور [میرزای شیرازی] رساندم. [ایشان، متن رساله را] تحسین فرمودند» (نک. نوری، ۱۳۰۳، ق: ۱).

از این محتوا، دانسته می‌شود که میرزای بزرگ شیرازی، موافق نظریه تحریف قرآن بوده است. همچنین، به نظر می‌رسد که غالب دیگر علمای عصر محدث نوری، حداقل در دوره حیات ایشان، هم‌نظر با وی بوده‌اند؛ زیرا در طول سه دهه نگارش فصل الخطاب، تنها دو یا سه نقد بر این کتاب نوشته شده است (نک. استادی، ۱۴۰۰: گ، سراسرمتن).

۲-۳-۵ در دوره محدث نوری، مناقشات بین‌الادیانی وجود داشته است

با مطالعه متن رساله جوابیه به نظر می‌رسد که حاجی نوری، میرزای شیرازی و یا دیگر علمای عصر آن‌ها، ابائی نداشتند که اهل سنت آنان را متهم به قول تحریف قرآن بدانند؛ و اساساً فلسفه وجودی نگارش فصل الخطاب، تذکر این نکته به اهل سنت بوده است که قرآن را اهل سنت صدر اسلام، تحریف کرده‌اند.

اما از سوی دیگر، به نظر می‌رسد که در عصر محدث نوری، مناقشات بین‌الادیانی وجود داشته است که شواهدی از آن را می‌توان از رساله جوابیه به دست آورد؛ دو نمونه آن اینجا ذکر می‌شود:

الف) مستشکل به کتاب فصل الخطاب، در نامه خود به میرزای شیرازی، در هر سه سؤال و اشکال خود، مطالبی را نه از قول مسلمانان، بلکه از قول یهودیان مطرح کرده است؛ که با طرح مسئله تحریف قرآن، یهودیان می‌توانند اشکال کنند که قرآن شما نیز تحریف شده است؛ الی آخر.

ب) محدث نوری در قسمتی از پاسخ سؤال دوم جوابیه خود می‌نویسد: «... چنانچه هنری مارتن انگلیسی در رساله رد بر مسلمین می‌گوید که "دعوی آنجناب نبوت را، و آوردن او قرآن را معجزه خود، هر دو که متواتر است، اما نه از اخبار اهل اسلام بل به اعتبار خبر دادن ارباب تواریخ نصاری"؛ و در جمیع طبقات علماء و مفسرین بودند و پیوسته با یهودی و نصرانی در مقام محاجّه و معارضه و تحدی به همین قرآن بودند؛ و در مقام رد طعن و ایراد آن‌ها و سایر اصحاب مذاهب فاسده بر قرآن، جواب‌ها نوشتند تا قریب به عهد صحابه...» (نک. نوری، ۱۳۰۳ ق: ۶).

هنری مارتن (م. ۱۲۲۷ ق.) کشیش انگلیسی است که در سال ۱۲۲۶ ق. از هند به ایران آمد و در مدت یک سال، به مناظره با علمای اسلامی ایران پرداخت؛ او رساله‌ای در رد نبوت پیامبر اسلام منتشر کرد. علمای شیعی، مانند محمدحسین اصفهانی، ملا احمد نراقی،

ملا علی نوری، میزای قمی و کوثر همدانی، این رساله را بارها رد کردند؛ برای نمونه، ملا احمد نراقی برای نوشتن ردیه به شبهات وی، ده تن از خاخام‌های کاشان را دعوت کرد و تعدادی از عبارات عهد عتیق و آثار مربوط به دین یهود را به فارسی برگرداند؛ سپس کتاب «سیف الامة و برهان الملة» را نوشت (نراقی، ۱۳۸۵: ۳۲).

این وضعیت مناقشات جدلی کلامی بین‌الادیانی در عصر محدث نوری تا جایی پیش رفت که ردیه‌نویسی بر مبلغان غیرمسلمان، یک ژانر در ادبیات دینی سده سیزدهم هجری شد (نک. سائلی، ۱۳۸۹: سراسر متن؛ اسفندیار، ۱۳۸۶: سراسر متن). بنابراین، اکنون با توجه به محتوای متن رساله جوابیه، می‌توان پرسید: آیا رساله جوابیه محدث نوری دارای اطلاعات جنبی و تاریخی دیگری نیز هست؟

۶- نتیجه‌گیری

۱- نسخه خطی رساله «رد شبهات بر فصل الخطاب» یا رساله جوابیه بیست صفحه‌ای حاجی نوری، در برخی کتابخانه‌ها تحت چند عنوان، همانند «الرد علی کشف الارتیاب»، «رساله فی جواب عن شبهات کشف الارتیاب»، «رساله جوابیه محدث نوری»، «جواب ایرادات میرزای شیرازی بر فصل الخطاب»، فهرست‌نویسی شده است. نسخه‌ها عبارت‌اند از: الف) نسخه دستخط اصلی محدث نوری، در کتابخانه آیت‌الله حکیم نجف، به تاریخ ۱۳۰۳ ق؛ ب) نسخه علی محمد النجف‌آبادی به ۱۳۰۴ ق. که اکنون در دسترس نیست؛ و ظاهراً اولین رونوشت از رساله جوابیه محدث نوری است؛ ج) نسخه دستخط آقابزرگ تهرانی که اکنون از این نسخه نیز اطلاعی در دست نداریم؛ د) نسخه کپی‌برداری شده به درخواست میرزا مهدی بروجردی و مقابله شده توسط آقابزرگ تهرانی، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به تاریخ ۱۲ محرم ۱۳۷۳ ق؛ ه) نسخه اهدایی رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی، متعلق به قرن ۱۴ هجری؛ و) نسخه ظاهراً اشتباه

فهرست شده کتابخانه ناصریه هند که تحت عنوان «جواب ایرادات میرزای شیرازی بر فصل الخطاب» در کتابخانه مرکز میکروفیلم نور هند، فهرست نویسی شده است.

۲- رساله جوابیه محدث نوری در دو وضعیت منتشر شده است: الف) چاپ بخشی از رساله جوابیه در فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث سفینه که شامل قسمت سؤال سوم رساله با عنوان «چند نکته درباب تواتر، تحدی و اعجاز قرآن» است؛ ب) چاپ تمام رساله جوابیه محدث نوری که در سال‌های اخیر، حداقل چهار مرتبه به صورت غیرمستقل و به ضمیمه کتاب فصل الخطاب منتشر شده و عبارت است از: چاپ مصطفی الحمصی (۲۰۲۰ م.)؛ چاپ محمدجواد حسینی جوانمرد (۲۰۲۱ م.)؛ چاپ أحمد کاظم الأکوش (۲۰۲۱ م.)؛ چاپ محمد کریم الکواز (۲۰۲۱ م.).

۳- رساله جوابیه حاجی نوری شامل یک مقدمه در داستان نگارش جوابیه است؛ که صفحه اول جوابیه را به خود اختصاص داده است. نوزده صفحه دیگر رساله، پاسخ به سه سؤال یا شبهه اشکال کننده بر فصل الخطاب است که عبارت‌اند از: شبهه اول: با اثبات تحریف، قرآن بی اعتبار می شود؛ شبهه دوم: با اثبات تحریف، انتساب قرآن به پیامبر منتفی می شود؛ شبهه سوم: با اثبات تحریف، معجزه برای پیغمبر ثابت نشود.

۴- پس از معرفی رساله جوابیه محدث نوری، اکنون این سؤال تأمل برانگیز است که پرداختن به این رساله، چه فایده‌ای دارد؛ و ممکن است چه موضوعاتی را برای ما روشن می کند؟ برای نمونه، این چند مورد ذکر شدنی هستند: الف) نظر نهایی محدث نوری درباره تحریف قرآن چه بوده است؟ ب) ارتباط رساله جوابیه با کتاب کشف الارتیاب چگونه است؟ ج) چه اطلاعات تاریخی درباره عصر محدث نوری از رساله استنادپذیر است؛ برخی از این اطلاعات عبارت‌اند از: یک) میرزای بزرگ شیرازی، موافق نظریه تحریف قرآن بوده است. دو) در دوره محدث نوری، مناقشات بین الادیانی وجود داشته است.

منابع

۱. استادی، کاظم (۱۳۹۲ ش)، *بحثی درباره مسئله تحریف قرآن* (به ضمیمه رساله فی جواب عن شبهات علی الفصل الخطاب)، مخطوط، قم: کتابخانه دین پژوهان.
۲. استادی، کاظم (۱۳۹۶ ش)، *کتابشناسی عدم تحریف قرآن*، قم: مشعر.
۳. استادی، کاظم (۱۴۰۰ ش)، گ، «*مآخذشناسی ردیه‌های بر کتاب فصل الخطاب محدث نوری*»، مخطوط، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۴. استادی، کاظم (۱۴۰۰ ش)، ل، «*نسخه‌شناسی و بازشناسی کتاب کشف‌الارتیاب*»، مخطوط، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۵. اسفندیار، محمودرضا (۱۳۸۶ ش)، «*نگاهی به مجادلات قلمی هنری مارتین و عالمان عصر قاجار درباره نبوت خاصه*»، پژوهشنامه ادیان، س ۱، ش ۲، ۲۹-۵۸.
۶. امین‌عاملی، سید محسن (۱۴۲۱ ق)، *اعیان الشیعة*، بیروت: دارالتعارف.
۷. تهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۴ ق)، *نقباء البشر فی القرن الرابع عشر*، مشهد: دارالمرتضی.
۸. تهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۸ ق)، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، قم: موسسه اسماعیلیان.
۹. حجتی، سید محمدباقر (۱۳۸۳ ش)، «*گزارش مأموریت سفر دهلی به منظور شرکت در کنفرانس «ایفلا» و مطالعات اجمالی راجع به نسخه‌های خطی اسلامی در هند*»، *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*، دوره ۱، ش ۲، ۹۷-۱۲۳.
۱۰. رضوی، سید شمیم حیدر (۱۳۹۱ ش)، *مؤلفین امامیه شبه‌قاره قرن نوزدهم میلادی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: جامعه المصطفی‌العالمیة.
۱۱. سائلی، مجید (۱۳۸۹ ش)، «*رسالات جدلی در باب مسیحیت و اسلام*» (مجموعه مشاجرات قلمی هنری مارتین و علمای شیعی ایران)، *پیام بهارستان*، س ۲، ش ۷،

۱۲. صحتی سردرودی، محمد (۱۳۷۴ ش)، محدث نوری (روایت نور)، قم: انصاریان.
۱۳. مرکز میکروفیلم نور (۱۳۸۸ ش)، فهرست میکروفیلم نسخه های خطی فارسی و عربی (کتابخانه نصریه صاحب عیقات - لکهنو)، هند: مرکز میکروفیلم نور.
۱۴. معرب تهرانی، محمود (۲۰۲۱ م)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب رب الارباب؛ و معه أجوبة خاتم المحدثین بالفارسیة (جلد ۳)، حقه و علق علیه: السید محمد جواد الحسینی، لبنان: دارالنون.
۱۵. معرفت، محمدهادی (۱۴۲۸ ق)، صیانة القرآن من التحریف، قم: التمهید.
۱۶. مقدم، براتعلی و دیگران (۱۳۹۳ ش)، فهرست نسخه های خطی اهدایی مقام معظم رهبری (جلد اول: علوم قرآنی)، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۷. نراقی، احمد بن محمدهدی (۱۳۸۵ ش)، سیف الامة و برهان الملة، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۸. نوری، حسین بن محمدتقی (۱۲۹۸ ق)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، [بی جا]: چاپ سنگی.
۱۹. _____ (۱۳۰۳ ق)، رساله جوابیه، نسخه خطی، نجف: کتابخانه آیت الله حکیم.
۲۰. _____ (۱۳۷۳ ق)، رساله جوابیه، نسخه خطی، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۱۲۵.
۲۱. _____ (۱۳۸۷ ش)، «چند نکته در باب تواتر، تحدی و اعجاز قرآن (نکته های پژوهشی - ۷)»، مطالعات قرآن و حدیث سفینه، شماره ۲۱، ۱۶۳-۱۷۰.
۲۲. _____ (۱۴۱۹ ق)، الفیض القدسی فی ترجمة العلامة المجلسی، [بی جا]: مرصاد.

٢٣. نوری، حسین (٢٠٢٠ م)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الأرباب (حسین بن محمد تقی النوری)، تحقیق: الشیخ مصطفی صبحی الخضر الحمصی، لبنان (بیروت): مرکز الدراسات الفکرية.

٢٤. نوری، حسین (٢٠٢١ م)، فصل الخطاب فی اثبات تحریف کتاب رب الأرباب (للمیرزا الشیخ المحدث حسین النوری الطبرسی)، دراسة و تعلیق و تحقیق أحمد کاظم الأکوش، بیروت: الانتشار العربی.

٢٥. نوری، حسین (٢٠٢١ م)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الأرباب (حسین بن محمد تقی النوری)، دراسة و تحقیق: د. محمد کریم الکواز، عمان (اردن): منشورات الجمل.